

KS. JERZY JÓZEF KOPEĆ CP

FORMACJA LITURGICZNA CZYLI MISTAGOGIA W LITURGII I PRZEZ LITURGIĘ

Wychowanie uczniów Zmartwychwstałego Chrystusa do zrozumienia misterium liturgii, którą Kościół uważa za epifanię i aktualizację odwiecznego "zamyśłu życzliwości" Trójcy Świętej i kontynuację samej "ekonomii Słowa Wcielonego" w czasie, stanowi istotny cel działań kultowych i formacyjnych, związanych ze sprawowaniem tej tajemnicy zbawienia wśród ludzi, czyli liturgii¹. Od czasów apostoelskich Kościół żyje liturgią, skupiając swą aktywność na głoszeniu Dobrej Nowiny i sprawowaniu sakramentów, które z istoty swej stanowią proklamację paschalnego misterium jako wypełnienia zapowiedzi proroków (por. Łk 24,27; KL 6) oraz urzeczywistniania tajemnicy Chrystusa pod osłoną znaków sakramentalnych. Dlatego liturgia jako wydarzenie zbawcze jest realizacją w znakach posługi Chrystusa i doświadczeniem Jego obecności TERAZ (HODIE) przez wspólnotę uczniów Pana, czyli "*przedziwny sakrament całego Kościoła*" (KL 5; KKK 1066-1067). Będąc dziełem Chrystusa jest również liturgia czynnością Kościoła urzeczywistniającego swoją naturę zbawczą i ukazującego tę wspólnotę jako "*widzialny znak komunii Boga i ludzi przez Chrystusa*" (por. KL 11; KKK 1071)²

1. Pojęcie formacji liturgicznej

Kościół jako wspólnota, uczestnicząc w misji namaszczonego Duchem Świętym Chrystusa, spełnia w liturgii Jego posługę. Dlatego tajemnicę liturgii należy rozważać jako dopełnienie misji Chrystusa Sługi. Liturgia jest nieustan-

---

¹ List apostolski Ojca św. Jana Pawła II w dwudziestą piątą rocznicę ogłoszenia Konstytucji soborowej "*Sacrosanctum concilium*" o świętej liturgii. Città del Vaticano 1988 nr 9; *Katechizm Kościoła Katolickiego* (dalej KKK). Poznań 1994 nr 1082-1085. Por. S. Czerwik. *Teologia liturgii w ujęciu Konstytucji "Sacrosanctum concilium" i w całokształcie dzieła Soboru Watykańskiego II*. RBL 41: 1988 nr 2 s. 156-168.

² Por. S. Czerwik. *Pojęcie i natura liturgii*. W: Euntes docete. XXV lat Instytutu Liturgicznego na Wydziale Teologicznym Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie. Red. S. Koperek i in. Kraków 1993 s. 52-58.

nym uobecnianiem w obliczu Kościoła przez całą jego wspólnotę posługi Jezusa Chrystusa, który wypełnił wolę Ojca dla zbawienia świata. To co jest istotne w posłudze Chrystusa: Jego posłuszeństwo aż do śmierci, Jego oddanie życia dla ludzi i Jego ofiara dla zbawienia świata nieustannie żyje w Kościele i jest uobecniane w liturgii i przez liturgię. Ona bowiem jest służbą wobec Boga i ludzi, w której ciągle w życiu Kościoła dopełnia się posługa Chrystusa Sługi podjęta dla zbawienia świata³. Charyzmat liturgii, czyli dar zrozumienia jej istoty zawiera się w pojęciu służby, którą w duchu prawdziwej diakonii realizują wszyscy ministrzy ją sprawujący, tj. biskupi, prezbiterzy, diakonii czy inne osoby powołane przez Kościół, a także spełniający posługi (ministeria) oraz cała społeczność uczniów Pana zjednoczona między sobą dzięki mocy Ducha Świętego. W liturgii dokonuje się przepływ życia Bożego, wpisany w rytm sprawowanych świętych czynności zbawczych, uporządkowanych dzięki woli Kościoła i stanowiących przedmiot zobowiązania dla realizacji ich kształtu dla wszystkich liturgów. W niej także ukazuje się aktualna wiara Kościoła, kształtowana przez tchnienie Ducha Świętego. Wyraża się ona w treściach formuł kultowych, oficjalnych tekstach, znakach i świętych czynnościach, zawierających duchowe bogactwo tradycji połączone z aktualnym doświadczeniem spotkania z Panem.

Odwołując się do skarbcza kościelnej tradycji Sobór Watykański II podjął proces reformy liturgii i korektę tekstów kultowych, by nadać im charakter orędzia, wzywającego uczniów Chrystusa do ożywienia wiary oraz pobudzającego ich moc chrześcijańskiego ducha, która gwarantuje większą owocność uczestnictwa w sprawowaniu kapłańskiej posługi Kościoła. Teksty liturgiczne i święte obrzędy inspirują modlitwę i życie chrześcijańskie, stanowiąc jednocześnie przez przyświadczenie wiary formę obiektywnego uczestnictwa w Paschalnej Tajemnicy Chrystusa. Dzięki temu sam świadomy i pełny udział w liturgii prowadzi do syntezy wiary i życia. Jednak powyższy cel może być osiągnięty przez wydobycie i udostępnienie wiernym i samym liturgiom całego bogactwa treściowego liturgii. Dlatego w realizowanej obecnie odnowie posoborowej, po edycji zreformowanych ksiąg liturgicznych, konieczne staje się otwarcie skarbcza ubogaconej liturgii zarówno przez poprawne i pobożne sprawowanie samych obrzędów przy użyciu języka ojczystego, jak wszechstronne ukazanie wątków treściowych, mogących pobudzać wiarę uczniów Chrystusa do świadomego przyjęcia i przeżycia misterium obecnego i działającego Pana. Istnieje więc pilna potrzeba zarówno studium liturgii, jak i jej praktycznego

---

³ Zob. *Słowa Założyciela Ruchu Światło-Życie ks. Franciszka Blachnickiego do uczestników XII Krajowej Konferencji Odpowiedzialnych Ruchu*. W: *Biuletyn nadzwyczajny Ruchu Światło-Życie*. Krościenko 1987 s. 5-9, 11-12.

doświadczenia we wspólnocie Kościoła, by ukazać jej wszystkie aspekty: historiozbawczy (kerygmaticzny), ewangelizacyjno-pouczający (katechetyczny), lautretyczno-uświęcający (duchowo-formacyjny), martyryjny (akcentujący świadectwo życia), diakonijny, (służebny) oraz integracyjno-eklezyjalny (duszpasterski). Wszystkie te czynniki prowadzą do budowania prawdziwej wspólnoty uczniów Chrystusa, czyli kościelnej koinonii. To świadome i aktywne włączenie się w codzienny rytm życia sakramentalnego i chrześcijańskiego przeżycia czasu ma być związane z przekonaniem, że liturgia jest szkołą wiary, modlitwy, moralności i ducha społecznego, czyli doświadczenia prawdziwej wspólnoty przez uczniów Chrystusa. Ona "winna przyczyniać się w najwyższym stopniu do tego, ażeby wierni życiem swoim wyrażali oraz ujawniali innym tajemnicę Chrystusa i rzeczywistą naturę prawdziwego Kościoła"⁴. Potwierdza się przy tym, że prawdy wiary stają się tym żywotniejsze, im lepiej ujmuje się je w głębokim zjednoczeniu z Chrystusem. Najskuteczniejszym środkiem prowadzącym do odkrycia tych żywotnych źródeł formacji liturgicznej jest jej zakotwiczenie w Piśmie św., kerygmie Ojców Kościoła oraz samym doświadczeniu Kościoła zawartym w duchowości rodzin liturgicznych na Wschodzie i Zachodzie.

Ta postać duchowej formacji liturgicznej, stanowiąca wyzwanie dla obecnego etapu realizacji liturgii, jest nazywana w kerygmie Jana Pawła II duszpasterstwem lub apostołatem liturgicznym, pogłębionym wychowaniem do pełni życia chrześcijańskiego, nową formacją lub mistagogią sakramentalną. Jej zadaniem jest odkrywanie całego formacyjnego i mistagogicznego bogactwa liturgii Kościoła. Zarówno kerygmat papieski, jak i nauczanie synodalne Kościoła w Polsce uznają ten cel na priorytetowy, stwierdzając: "*Najpilniejszym zadaniem jest formacja biblijna i liturgiczna Ludu Bożego, pasterzy i wiernych*"⁵ Już Konstytucja o Liturgii zwróciła uwagę, że ta formacja mistagogiczna ma rozpocząć się najpierw od duszpasterzy, którzy "*przeniknięci duchem i mocą liturgii*" mają stać się jej prawdziwymi "nauczycielami" (por. KL 14). "*To szeroko zakrojone dzieło powinno rozpoczynać się w seminariach i domach formacyjnych i być kontynuowane przez całe życie kapłańskie. Taka sama formacja dostosowana do ich stanu, jest niezbędna także dla ludzi świeckich*"⁶ - dodaje Ojciec Święty.

---

⁴ Kongregacja Wychowania Katolickiego. *Instrukcja o liturgicznej formacji w seminariach*. RBL 40: 1987 s. 371. Por. S. Nowak. *Liturgia w duchowej formacji alumnów*. RBL 35: 1982 s. 103-114.

⁵ *List apostolski nr 15*.

⁶ KL 19; *List apostolski nr 15*.

Podstawowym fundamentem tego procesu pogłębienia i odnowy jest odkrycie waloru teologicznego i mistagogicznego tekstów, formuł, znaków i obrzędów liturgicznych oraz odwoływanie się do sposobów celebracji jako naturalnego środowiska dla ewangelizacji, formacji i kształtowania współczesnej duchowości kościelnej. Mimo bowiem wprowadzenia do życia kultowego Kościoła języków ojczystych i przeredagowania ksiąg liturgicznych oraz sposobów celebracji sakramentalnych, liturgia pozostaje nadal tajemniczym misterium, wymagającym specjalnej mistagogii i katechezy jej uczestników. Stosowane w niej sformułowania modlitewne (euchologiczne), lektury, formuły, symbole i obrzędy winny być odczytane przez wiernych z uwzględnieniem ich waloru duchowego i kerygmatycznego. Stanowią one bowiem zwerbalizowane świadectwa przeżycia Chrystusowej tajemnicy zbawienia w oparciu o medytowane Słowo Boże przez ludzi wiary i charyzmy, którzy w przestrzenno-czasowym doświadczeniu współczesnego kultu mają prawo odkryć misterium Boga zbawiającego człowieka. Dzięki odnowionej liturgii ożywiony wiarą uczeń Pana ma doświadczyć udziału w zbawczym planie Boga, zrealizowanym przez Chrystusa a przedłużającym się w uświęcającej przemianie Ducha Świętego, który prowadzi nas do kochającego Ojca.

Podniesione tu zadanie realizacji ducha liturgii wymaga podjęcia całej gamy wyzwań, jakie stawia sobie formacja duchownych i świeckich. Trzeba przyznać, że Kościół posoborowy wydał już liczne dokumenty określające zasady mistagogicznej formacji kapłanów⁷, a także instruktywne wskazania, odnoszące się do duchowego wychowania wiernych świeckich przez liturgię, do liturgii i w liturgii⁸. Troskę o stałą formację liturgiczną wiernych świeckich dzielają także zalecenia pastoralne dokumentów roboczych II Polskiego Synodu Plenarnego. Akcentują one potrzebę katechezy mistagogicznej dla przyjmujących określone sakramenty, członków ich rodzin, a także całej wspólnoty lokalnej, podają przykłady ożywienia sprawowanego kultu z uwzględnieniem aktywnego udziału Ludu Bożego, a nawet wymieniają nadzwyczajne działania formacyjne w parafiach, np. tygodnie liturgiczne⁹.

---

⁷ *Instrukcja o liturgicznej formacji w seminariach* s. 369-404; *Posynodalna Adhortacja Apostolska "Pastores dabo vobis" Ojca św. Jana Pawła II*. "L'Osservatore Romano" Wydanie polskie. R. 13: 1992 nr 3-4 s. 4-63.

⁸ Paweł VI. *Adhortacja Apostolska o ewangelizacji w świecie współczesnym "Evangelii nuntiandi"* (8 XII 1975). "Wiadomości Diecezjalne Podlaskie" R. 45: 1976 s. 257-304; Jan Paweł II. *Adhortacja Apostolska "Familiaris Consortio"* (22 XI 1981). Città del Vaticano 1981; Jan Paweł II. *Adhortacja Apostolska o powołaniu i misji świeckich w Kościele "Christifideles laici"* (30 XII 1988). Città del Vaticano 1988.

⁹ *II Polski Synod Plenarny. Teksty robocze*. Poznań-Warszawa 1991 s. 84-95.

2. Mistagogia liturgiczna

Misterium liturgii stanowi przedłużenie bosko-ludzkiej struktury Słowa Wcielonego. Jest ono wydarzeniem nadprzyrodzonym, uobecniającym dzieło paschalne Zmartwychwstałego Pana, ale jednocześnie jako zjawisko społeczne podlega prawu zmiany i aktualizacji do realiów życia wspólnoty kościelnej. To założenie niesie dla wspólnoty uczniów Pana określone konsekwencje, iż dla Kościoła niebezpiecznym byłoby zatrzymanie się na ceremonialnej, jurydycznej i rytualnej stronie liturgii, bez równoczesnego dostrzeżenia jej zbawczego, duchowego i formacyjnego waloru, wyznaczonego przez dynamiczny klimat dokonującego się w tym misterium dialogu wiary człowieka z Bogiem, powiązanego z aktualnym doświadczeniem spotkania z Chrystusem Zmartwychwstałym. Stąd liturgia jako misterium wiary, ośrodek i źródło zbawienia wymaga ze swej natury inicjacji i zrozumienia zawartego w niej wezwania Bożego. Dlatego *"wiele należy jeszcze zrobić, by kapłanom i wiernym dopomóc w zgłębieniu obrzędów i tekstów liturgicznych"* a zwłaszcza *"w zainicjowaniu na wzór Ojców Kościoła katechezy mistagogicznej sakramentów"*¹⁰. To wnikliwe zgłębianie liturgii, sprawowanej według aktualnych ksiąg i przeżywanej zarówno jako fakt porządku duchowego oraz braterskie doświadczenie wspólnoty, zakłada *"pogłębione wychowanie, aby odkryć całe bogactwo, które zawiera w sobie nowa liturgia"*¹¹. Pełnemu i czynnemu udziałowi w liturgii ma towarzyszyć katecheza związana ze sprawowaniem tego misterium, w którym zarówno duszpasterze, jak wierni, wnikając w duchowy sens tekstów biblijnych, formuł kultowych, celebracji, znaków i świętych czynności mają być przeniknięci duchem i mocą liturgii. *"Katecheza liturgiczna ma na celu wprowadzenie w misterium Chrystusa (jest mistagogią), przechodząc od tego, co widzialne, do tego, co niewidzialne, od znaku do tego, co on oznacza, od sakramentów do misteriów"* (KKK 1075).

To wtajemniczenie w sprawowane misterium liturgii, celem pełnego i owocnego w nim udziału, jest określane przez termin "mistagogia"¹². Oznacza ona otwarcie człowieka na sferę boską i transcendentną, która przewyższa sposób poznania "cielesnego", czyli wyznaczonego przez ludzki rozum przy zgłębianiu prawdy. Ten duchowy ogląd rzeczywistości zbawienia, którego dokonał Chrystus dokonuje się w liturgii przez celebrację Jego misterium. Zakłada on interwencję Ducha Świętego, który prowadzi ucznia Pana do

---

¹⁰ List apostolski nr 21.

¹¹ Tamże nr 14.

¹² *Mystagogie*. W: A. Adam, R. Berger. Pastoral-liturgisches Handlexikon. Freiburg im Br. 1980 s. 362-363.

zrozumienia znaków, słów i obrzędów, a przez nie do odkrycia rzeczywistości dokonującego się w liturgii dzieła naszego odkupienia. Tym samym więc chrześcijanin jest prowadzony w liturgii od poznania widzialnych symboli ku wtajemniczeniu w plan Boży (per visibilia ad invisibilia) odczytywany w całej swej głębi w świetle ekonomii zbawienia¹³ *"Przez liturgię, Chrystus, nasz Odkupiciel i Arcykapłan, kontynuuje w swoim Kościele, z Kościołem i przez Kościół dzieło naszego odkupienia"* (KKK 1069).

Mistagogia liturgiczna wyróżnia się spośród innych wymiarów chrześcijańskiego wychowania, gdyż służy ona doprowadzeniu człowieka do osobowego spotkania z Bogiem obecnym i działającym w sposób szczególny w liturgii Kościoła. Dokonuje się ona przez wprowadzanie wiernych w życie Kościoła oparte na budowaniu osobowej relacji do Chrystusa jako Nauczyciela swego życia, a potwierdzonym codzienną wiernością dla nakazów Jego Ewangelii. Ten proces duchowego wzrostu i wszczęcia uczniów Chrystusa w życie wspólnoty Kościoła powiązany jest organicznie z przygotowaniem do sakramentów oraz otwarciem się na łaskę Bożą jaką dają te znaki wiary. Wśród różnorodności sposobów formacji i bogactwa jej wzorów istnieje wspólny, czyli ogólnokościelny model życia chrześcijańskiego. *Ten fundamentalny, czyli ogólnokościelny sposób formacji, polega na doskonaleniu życia chrześcijańskiego, aby człowiek odrodzony na chrzcie, napętniony Duchem Świętym w bierzmowaniu i wzmocniony pokarmem pielgrzymów, tj. Eucharystią, czynnie uczestniczył w sakramentach i mocą ich kształtował całe swe życie ku Bożej chwale i osobistemu uświęceniu*¹⁴ Ten powszechny model formacji, opartej o sakramenty chrześcijańskiego wtajemniczenia: chrztu, bierzmowania i Eucharystii prowadzi do duchowego narodzenia i rozwoju chrześcijańskiego życia wiary oraz odkrycia wspólnego powołania wszystkich uczniów Chrystusa do świętości i misji ewangelizacyjnej wobec świata. Uczy on ucznia Chrystusa współpracować na co dzień z łaską Bożą konieczną do życia według Ducha podczas ziemskiej pielgrzymki (por. KKK 1533), a także wykorzystywać sakramenty leczące: pokuty i pojednania oraz namaszczenia chorych, które Chrystus, *"lekarz naszych dusz i ciał"*, przekazał Kościołowi, by *"mocą Ducha Świętego kontynuował Jego dzieło uzdrowienia i zbawienia"* (KKK 1421).

Obok fundamentalnego, czyli ogólnego sposobu chrześcijańskiego wtajemniczenia, wyróżnia się szczególną czyli specjalistyczną formację

---

¹³ A. N. Terrin. *Leiturgia. Dimensione fenomenologica e aspetti semiotici*. Brescia 1988; *Il mistero celebrato. Per una metodologia dello studio della liturgia*. Red. A. Pistoia, A. M. Triacca. Roma 1989.

¹⁴ W. Danielski, J. J. Kopeć. *Liturgia szkołą duchowej formacji chrześcijańskiej*. "Liturgia sacra" 1: 1995 nr 1-2 s. 19.

liturgiczną. Jest ona nastawiona na posługę zbawienia wobec innych ludzi przez podjęcie posłannictwa w Kościele w celu budowania Jego wspólnoty. Szczególne zadania tej formacji są zawarte w przygotowaniu i przyjęciu sakramentu święceń lub małżeństwa jako świadomej służby wspólnocie, czy posłannictwu wobec rodziny jako Kościoła Domowego. Ten typ formacji szczególnie realizowany jest w wychowaniu liturgicznym alumnów w seminariach duchownych i zakonnych, kapłanów, kobiet i mężczyzn wchodzących na drogę życia konsekrowanego, animatorów ruchów eklesjalnych, liderów grup charyzmatycznych i zespołów służby liturgicznej, nupturientów zamierzających zawrzeć sakramentalne małżeństwo oraz innych osób podejmujących różne rodzaje posług w Kościele i odpowiedzialności za formację we wspólnotach eklesjalnych.

Istotne zasady wprowadzenia wiernych w misterium Chrystusa podają księgi związane z przygotowaniem do sprawowania sakramentów inicjacyjnych. Zasady ogólnej formacji liturgicznej zbierają "Obrzędy chrześcijańskiego wtajemniczenia dorosłych" (dalej: OCWD)¹⁵ Choć zawarte w nich wskazania odnoszą się w pierwszym rzędzie do katechumenów, to jednak podane tam zasady są pomocne również we wprowadzaniu w inne sakramenty, w posługi liturgiczne i wszystkie aspekty ogólnej formacji liturgicznej. Dokument ten domaga się "stopniowego wtajemniczenia" oraz przeżywania go "w społeczności wiernych" (por. OCWD 4). Te dwie cechy należy uwzględnić w każdym typie formacji liturgicznej. Dzięki nim zyskuje ona charakter prawdziwego wtajemniczenia (mistagogii). Formacja ta może przybrać charakter katechumenatu dla nieochrzczonych albo przemienić się w model wychowania do świadomego życia chrześcijańskiego, tj. "katechumenat pochrzcielny" (por. KKK 1231) dla tych ochrzczonych, którzy przyjęli wprawdzie chrzest, ale nie nauczyli się oddychać pełnymi płucami jako uczniowie Chrystusa i Jego świadkowie wobec ludzi.

Wychowanie do życia sakramentalnego, a także przygotowanie do podejmowania posług przez wiernych i budzenie ich odpowiedzialności za Kościół przez chrześcijańskie świadectwo życia z wiary powinno dokonywać się stopniowo, a w swym znamieniu praktycznym przybrać postać formacji permanentnej. Człowiek może być wprowadzony w tajemnicę, gdy na poszczególnych etapach inicjacji, ukazuje mu się konkretne cele i stawia określone wymagania oraz podaje środki do ich realizacji. Pierwszym etapem tej formacji związanej organicznie z liturgią jest ewangelizacja skierowana do katechumenów przez pierwsze głoszenie Dobrej Nowiny, zaś dla ochrzczonych

---

¹⁵ *Obrzędy chrześcijańskiego wtajemniczenia dorosłych. Dostosowane do zwyczajów diecezji polskich.* Katowice 1988.

stanowiąca wezwanie do nawrócenia serca oraz przyjęcia "nowego prawa" jako drogowskazu i źródła zasad postępowania. Dzięki łaskom sakramentów chrześcijanin, przez systematyczną formację, kształtuje w sobie "nowe serce" postępując drogą życia z Chrystusem w posłuszeństwie Duchowi Świętemu. Pierwszą i podstawową formą odpowiedzi na usłyszane Słowo Boże jest modlitwa, której poznanie i praktyka stanowi naczelną wartość i nakaz formacji duchowej. Doświadczenie "*autentycznego sensu modlitwy chrześcijańskiej, zgodnie z którym jest ona żywym i osobowym spotkaniem z Ojcem przez Jednorodzonego Syna w mocy uświęcającego Ducha Świętego, dialogiem włączonym w synowską rozmowę, jaką Chrystus prowadzi z Ojcem*"¹⁶ stanowi kolejne zadanie wtajemniczenia zarówno katechumenalnego, jak pochrzcielnego. Wreszcie, czas mistagogii prowadzi do wpisania przez sakramenty w "nowe serce" ucznia Pana stałej gotowości do postępowania za Chrystusem. Ma to miejsce gdy "*wspólnota razem z nowoochrzczonymi przez rozważanie Ewangelii, uczestnictwo w Eucharystii i uczynki miłosierdzia postępuje w głębszym rozumieniu Misterium Paschalnego i usiłuje coraz lepiej urzeczywistniać je w praktyce życia*" (OCWD 37). Ta postać ogólnej formacji może być zastosowana zarówno w wychowaniu sakramentalnym na etapach właściwego katechumenatu oraz katechumenatu pochrzcielnego, a także w przeżyciu innych sakramentów czy przygotowaniu do podjęcia kościelnych posług we wspólnocie. Wszędzie tam czas mistagogii ma ugruntować łaskę przyjętego daru sakramentalnego, ułatwiając zażyłość z Chrystusem i wierność Mu w podejmowanych decyzjach, wyborach i postawach ucznia Zmartwychwstałego Pana.

3. Ocena sytuacji w zakresie formacji liturgicznej

Sytuacja religijno-moralna w Polsce z symptomami postępującej dechrystianizacji, wzrostem indyferentyzmu religijnego i zmniejszającej się liczby ludzi wierzących, którzy identyfikują się z Kościołem (ok. 35%) stanowi wyzwanie dla szukania otwartego modelu duszpasterstwa i przyjętej w nim formacji liturgicznej¹⁷. Odczytując znaki czasu i wskazując na potrzebę permanentnej formacji w liturgii i przez liturgię należy przewycięzać czysto rubrycystyczne i legalistyczne podejście do kultu Bożego, a akcentować jego charakter mistagogiczny, prowadzący wiernych do zrozumienia natury sprawowanych misterii. Wystrzegając się małoduszności i rytualizmu członkowie Mistycznego Ciała Chrystusa winni pamiętać, że reforma liturgii została wkomponowana w eklezjalną koncepcję odnowy i charyzmatycznej

---

¹⁶ *Pastores dabo vobis* nr 47

¹⁷ *II Polski Synod Plenarny* s. 79.

przemiany całego Kościoła¹⁸ Zakłada to nie tylko zmianę obrzędowego modelu liturgii, ale stworzenie z niej pomostu między wewnętrznym, czyli mistagogicznym udziałem w Bożych tajemnicach, a odnową życia chrześcijańskiego. Uczestnictwo w liturgii, zwłaszcza sakramentalnej, polega na wszczępieniu w nowe życie Chrystusa Zmartwychwstałego przez pełnię otwarcia się na Jego Ducha. W sprawowanej świadomie tajemnicy liturgicznej otrzymuje chrześcijanin duchową formę życia, zadatek nowej egzystencji oraz zdolność do stałego wzrostu i przemiany na wzór pełni jaką jest sam Chrystus¹⁹

Reforma liturgii przyjęta "w duchu posłuszeństwa i z radosnym zapątem" przez Kościół w Polsce została już zasadniczo zrealizowana na płaszczyźnie rubrycystyczno-obrzędowej z niewątpliwymi znamionami ożywienia zewnętrznego uczestnictwa wiernych. Ale także tu sytuacja z minionego czasu, gdy Kościół był zamknięty w murach świątyń i sal katechetycznych przy formacji dorosłych, młodzieży i dzieci, utrwaliła legalistyczne podejście do liturgii i duszpasterstwa u duchownych i świeckich. Ujawnia się ono nadal w stagnacji, skostnieniu i rytualizacji przeciętnych typów celebracji w kościołach parafialnych. Ten stan rzeczy potwierdza przyjęcie fałszywej przesłanki pastoralnej, że samo duszpasterstwo w Polsce jest masowe, tj. nastawione na tłumy, a w nikłym stopniu otwarte na formację personalną²⁰ Doprowadziło to do tego, iż w licznych zgromadzeniach religijnych dominowały w liturgii czynniki emocjonalnego i zewnętrznego oddziaływania, np. polityczne akcenty w homiliach, eksponowanie emblematów i samych przedstawicielstw grup zawodowych, uroczyste powitania uczestników celebracji, popisy chórów i orkiestr czy śpiew popularnych pieśni kościelnych nie mających jednak związku z treścią celebracji liturgicznej. I choć te uroczyste celebracje okazjonalne, pielgrzymkowe lub jubileuszowe spełniały swoją funkcję w zakresie manifestacji wiary, przekazu informacji społeczno-religijnych czy dostarczaniu poczucia siły ludzi wierzących, nie miały one jednak istotnego znaczenia dla liturgicznej formacji wewnętrznej laikatu, a także w nikłym stopniu oddziaływały na podnoszenie formacyjnego stylu celebracji parafialnych. W tych ostatnich bowiem występuje nadal brak spójności zgromadzenia liturgicznego z nagminną cechą jego feminizacji, nieczytelności znaków, dostępu świeckich do spełniania posług liturgicznych, a przeważa upadek kultury muzycznej, nikły udział mężczyzn, nie

---

¹⁸ B. Nadolski. *Realizacja Konstytucji o Liturgii w Kościele Powszechnym. Stan faktyczny i perspektywy*. RBL 37: 1985 s. 286-290; J. J. Kopeć. *Reforma liturgii po 30 latach od edycji soborowej Konstytucji Sacrosanctum concilium*. *Studia liturgiczno-pastoralne*. T. 2. Opole 1994 s. 11-14.

¹⁹ O. Lang. *Spiritualità liturgica*. Einsiedeln 1977 s. 59-68.

²⁰ J. J. Kopeć. *Ruch liturgiczny, reforma i odnowa liturgiczna*. RBL 38: 1985 s. 275-278.

mówiąc o dostrzegalnych także u celebransów symptomach rutyny i pośpiechu²¹. Te objawy skostnienia zauważa zwłaszcza młodzież, dystansując się od niedzielnego udziału we Mszy świętej. Niepokojącym jest także załamanie się w wielkich miastach uczestnictwa w Najśw. Ofierze znacznej części dzieci, mimo iż większość tej populacji korzysta nadal z nauczania religii w szkole. Dlatego formacja liturgiczna młodej generacji Polaków jest ciągle problemem otwartym. Organizatorami form sprawowania świętych misteriów i inspiratorami samej formacji mają być duchowni "*przeniknięci duchem liturgii*", którzy zaproszą do tych celebracji zaangażowanych ludzi świeckich i przedstawicieli młodego pokolenia. Przede wszystkim należy kształtować odpowiedni klimat dla interioryzacji sprawowania liturgii i realizacji jej postulatów, następnie winno się tworzyć stosowną świadomość o konieczności kształtowania żywej liturgii z udziałem całej wspólnoty i wreszcie zmierzać do szeregu działań nad wypracowaniem nowych modeli sprawowania liturgii, uwzględniających duchową sytuację jej uczestników. Dla organizatora i mistagoga liturgii oznacza to integralną pracę nad formacją kręgów laikatu, które mogłyby wspomagać duchownych w sprawowaniu świętych misteriów. Zakłada to poznanie możliwości pastoralnych i sposobów celebracji uwzględniających współczesne zasady mistagogii liturgicznej, duchowości, psychologii religii i teorii komunikacji form kultowych i ludowej pobożności (*initiatio, eruditio, devotio et afflatus sacrae liturgiae*). Ma to uwidocznic się w integracji wokół liturgii wszystkich działań duszpasterskich, przejawiających się w wewnętrznej łączności między kultem Kościoła a katechezą, formacją religijną i przepowiadaniem²²

Model formacji liturgicznej świeckich uczniów Chrystusa nosi nadal w większości działań duszpasterskich znamiona klerykalno-indywidualistyczne, widząc w działaniach laikatu podczas sprawowania misteriów wiary przedłużone ramię duszpasterstwa duchownych. Formy apostołatu liturgicznego wypracowane przez myśl soborową widzą w liturgii zasadę budowania wspólnoty kościelnej, zaś w aktywności ludzi świeckich autonomiczne prawo ochrzczonych do występowania nie tylko w roli uczestników życia kultowego, ale także jego organizatorów. Chodzi tu o możliwość tworzenia kręgów, środowisk i centrów mistagogii liturgicznej związanych z ruchami eklezjalnymi²³, a także sprawowania liturgii przez wykonywanie określonych posług: lektora, komentatora, kantora, rozdzielającego Komunię św., sprawującego błogosławieństwa, realizującego rolę katechety, czy podejmującego zadania diakona. W realizacji

²¹ *II Polski Synod Plenarny* s. 79-83.

²² Kopeć. *Reforma liturgii* s. 30.

²³ *Ruchy katolickie w Polsce*. Opr. Rada Ruchów Katolickich. Warszawa 1994 s. 12-14.

tych posług należy wystrzegać się dyskryminowania kogokolwiek, np. kobiet czy sióstr zakonnych przez ich niedopuszczenie do posługi rozdzielających Komunię św., bo zaprzeczałoby to idei prawdziwej wspólnoty, w której ma panować duch braterstwa, równości i solidarności. Nawet w tych wspólnotach parafialnych, gdzie pracuje kilku duchownych jest miejsce na włączenie ludzi świeckich w liturgię i realizowaną przez nią formację. Powoływanie uformowanych ludzi świeckich do posług w liturgii winno być tu łączone z ich zaproszeniem do przygotowania liturgii niedzielnej przez zespół wiernych wspomagających swoich duszpasterzy. Grupa takich zaangażowanych apostołów formacji liturgicznej winna wspomagać duszpasterza w doborze posług i śpiewów, organizacji nabożeństw i ustalaniu tematu homilii czy kazania, które uwzględniałyby duchowe potrzeby wspólnoty. Współdziałanie to winno być zwłaszcza zaznaczone przy parafialnej formacji sakramentalnej. Taka projekcja liturgii jest po prostu nieodzowna, gdyż chodzi o przygotowanie liturgii z udziałem młodzieży i dzieci. Ma ona wciągać młodych uczniów Chrystusa swoją treścią i formą w święte misteria, stanowiąc dla nich okazję dla ujawnienia wiary i doświadczenia przeżycia spotkania z Chrystusem w duchu radości, braterstwa, spontaniczności i głębokiej refleksji nad sensem własnego życia²⁴

Formy apostołatu liturgicznego duchowieństwa i świeckich we wspólnotach parafialnych, dalekie od nieufności wobec tych ostatnich, winny widzieć szansę dla ożywienia duszpasterskiego parafii we włączeniu w rytm jej życia duchowego uformowanych przedstawicieli eklezjalnych ruchów i wspólnot laikatu. Wobec istniejących potrzeb duszpasterskich za mało docenia się ich obecność w strukturze parafii jako wspólnoty wspólnot. W wielu parafiach sami kapłani przygotowują młodzież i dzieci do sakramentów świętych. Także spotkania z rodzicami są rzadkie lub ograniczają się do spraw organizacyjnych i tym samym forma inicjacji sakramentalnej posiada znamię prywatności, obejmując tylko samych młodych uczniów Pana, którzy w niej uczestniczą, a minimalnie angażuje środowiska rodzinne i rówieśnicze. Mało doceniani są tu zarówno rodzice chrzestni, jak i świadkowie bierzmowania. Zbyt rzadko też przygotowanie do sakramentów uwzględnia doświadczenia ruchów odnowy i angażuje ich animatorów do pracy w małych grupach²⁵

Formacja liturgiczna dokonuje się we wspólnocie, której członkowie, napełnieni Duchem Świętym i karmieni sakramentami paschalnymi, występują nie tylko w roli uczestników działań wychowawczych ale także organizatorów życia na co dzień tajemnicami wiary. Mistagogia ta realizuje się najpierw w

---

²⁴ S. Szczepaniec. *Ceremoniał posług liturgicznych*. Kraków 1987 s. 9-15.

²⁵ S. Szczepaniec. *Podział funkcji w zgromadzeniu liturgicznym. Głos w dyskusji do II Polskiego Synodu Plenarnego*. Kraków 1995 s. 5-7.

rodzinie, która jest Kościołem Domowym. Sam zaś styl życia rodzinnego ma istotny wpływ na odkrywanie obecności Boga pośród Jego ludu i spotkania z Nim w działaniach kultowych. Rola przewodników w tej formacji przysługuje rodzicom, którzy od chrztu uczestniczą w powszechnym kapłaństwie, zaś dodatkowo przez sakrament małżeństwa są uppełnomocnieni, upoważnieni i umocnieni do wykonywania funkcji nauczycielskiej, kapłańskiej i pasterskiej w Kościele Domowym. Misterium rodziny związane jest ściśle z liturgią domową, dając szansę dla realizowania form pobożności i autentycznej modlitwy przez przeżycie tajemnicy Boga doświadczane w duchu i prawdzie codziennego życia. W środowisku rodzinnym kształtowane są naturalne dyspozycje ucznia Pana takie jak: poczucie wspólnoty, otwarcie na zbawienie, postawa służby i osobowej czci, duch wdzięczności, szczerości i pokornej akceptacji siebie, prawdziwy obraz Boga jako łaskawego Ojca. Te duchowe sprawności, ukształtowane przez świadectwo rodziców jako pierwszych mistrzów modlitwy i liturgów życia wspólnotowego, znajdują dopełnienie i przedłużenie w oficjalnym kulcie Kościoła przez wewnętrzne postawy czynnego uczestnictwa w liturgii: umiejętność spotkania się i pojednania z innymi, słuchania, czynnej miłości, wdzięczności i dziękczynienia, ofiary i poświęcenia dla innych, duchowej jedności, misyjnego posłannictwa i odpowiedzialności za braterską wspólnotę. Akcentując potrzebę budowania parafii jako zintegrowanej wspólnoty należy w duszpasterstwie dowartościować rodzinę jako żywą tkankę każdej społeczności kościelnej²⁶.

4. Postulaty i wskazania pastoralne

W celu koordynacji działań formacyjnych i liturgicznego wychowania, a zwłaszcza usprawnienia działań Komisji Episkopatu Polski do Spraw Liturgii i Duszpasterstwa Liturgicznego oraz Podkomisji do Spraw Muzyki Sakralnej i Podkomisji do Spraw Duszpasterstwa Służby Liturgicznej z odpowiednimi komisjami diecezjalnymi i zakonnymi, koniecznym w Polsce byłoby powołanie do istnienia Krajowego Ośrodka Duszpasterstwa Liturgicznego. Jego zadaniem byłaby rewizja i edycja ksiąg liturgicznych, wydawanie czasopisma liturgiczno-formacyjnego, opracowanie i publikacja materiałów pomocniczych do katechezy mistagogicznej i homilii, wyjaśnianie przepisów prawno-liturgicznych i rozwiązywanie wątpliwości, proponowanie nowych form wyposażenia wnętrz kościołów, wzorców szat i naczyń liturgicznych, promocja dzieł muzyki

---

²⁶ B. Nadolski. *Odnova liturgii a rodzina*. W: *Ewangelizacja wspólnoty małżeńskiej i rodzinnej*. Program duszpasterski na rok 1993/94. Katowice 1993 s. 339-349; J. Hermans Rolduc. *Wychowanie liturgiczne a mistagogia w rodzinie*. W: *Ewangelizacja wspólnoty* s. 350-361.

sakramentalnej, przygotowanie modeli nabożeństw liturgicznych, publikacja śpiewników liturgicznych i modlitewników dla ludzi świeckich itp. Fundusz tego centrum wychowania i formacji liturgicznej pochodziłby z edycji ksiąg liturgicznych i materiałów formacyjnych wydawanych z mandatu Komisji Episkopatu Polski do Spraw Liturgii i Duszpasterstwa Liturgicznego²⁷

Najpilniejszym zadaniem w zakresie wychowania liturgicznego jest "*duchowa formacja pasterzy i wiernych*". Ma być ona realizowana w toku samej liturgii, zwłaszcza z racji sprawowania sakramentów i celebracji misterium Chrystusa w czasie, np. przez katechezę wielkopostną i adwentową lub przygotowanie do ważnych obchodów parafialnych. Ten rodzaj formacji należy promować podczas popularnych misji i rekolekcji parafialnych, zajęć formacyjnych dla grup apostoelskich w domach rekolekcyjnych, a także praktyk: tygodnia liturgicznego, godziny biblijnej, czuwania modlitewnego, dzielenia się ewangelią, rewizji życia w zespole, modlitwy charyzmatycznej itp. Materiały formacyjne i środki audiowizualne przygotowane dla organizowania tego typu formacji mogą być udostępniane prasie, radiu i telewizji.

W celu zapewnienia należytej formacji liturgicznej kandydatom do kapłaństwa i teologom dyplomowanym nauka świętej liturgii winna być traktowana na wydziałach teologicznych i w seminariach duchownych jako przedmiot główny. Realizując wskazania soborowej Konstytucji o liturgii (KL 16) oraz Instrukcji Kongregacji Wychowania Katolickiego "O formacji liturgicznej w Seminariach" (art. 43-45) oraz Konstytucji Apostolskiej "Sapientia christiana" (art. 41), wykładom z liturgiki wraz ze stosownymi ćwiczeniami należy poświęcić dwie godziny tygodniowo w cyklu studiów seminaryjnych, zaś na wydziałach teologii dla świeckich teologów odpowiednią ilość zajęć nie mniejszą jednak niż jedną godzinę przez osiem semestrów w czasie pięciu lat studiów.

Ważnym postulatem formacyjnym byłoby wprowadzenie mistagogii liturgicznej do programu pogłębiania wiedzy teologicznej dla młodych roczników księży w stałym studium pastoralno-teologicznym w ciągu pięciu lat po święceniach. Zarówno w tym typie kształcenia duszpasterzy, jak przy organizowaniu kursów dekanalnych, regionalnych i diecezjalnych należy poświęcić stosowną ilość czasu na refleksję nad teologiczną zawartością ksiąg liturgicznych oraz praktyczną realizacją adaptacji i duszpasterstwa liturgicznego w parafiach i w diecezji.

---

²⁷ Kopeć. *Ruch liturgiczny* s. 282-284; Tenże. *Reforma liturgii* s. 37.

W trosce o liturgiczną formację świeckich celowe byłyby wielorakie przedsięwzięcia, które dostosowane do ich stanu mają ułatwiać im zrozumienie misterium liturgii:

- należy z wielką troską zorganizować formację rodziców i chrzestnych przed chrztem dzieci, bierzmowaniem i pierwszą Komunią świętą przygotowując dla nich stosowne katechezy i nabożeństwa liturgiczne, które pogłębiłyby u nich zrozumienie treści teologicznej sakramentów inicjacji i ich waloru duchowego w życiu chrześcijańskim;

- w każdej parafii winno się powołać liturgiczny zespół formacyjny, który duszpasterze mają regularnie zapraszać do przygotowania liturgii niedzielnej i świątecznej w lokalnej wspólnotcie, a zwłaszcza wykorzystać przy inicjacji sakramentalnej. Członkowie tego zespołu organizowaliby pracę formacyjną w grupach rodzin, zwracając szczególną uwagę na wspólnoty rodzinne zaniedbane lub obojętne religijnie. Przewodniczący tego zespołu liturgicznego winien należeć z urzędu do rady parafialnej;

- w każdej diecezji należy powołać kilka Ośrodków Katechumenalnych, które przez zorganizowaną formację w grupie przygotowywałyby katechumenów do chrztu²⁸. Te centra formacji liturgicznej powiązane z domami rekolekcyjnymi, wspólnotami zakonnymi lub ośrodkami ruchów eklesjalnych podejmowałyby także zadania formacyjne wobec osób religijnie zaniedbanych, które zdecydowałyby się na formację o typie "katechumenatu pochrzcielnego" (KKK 1231);

z każdej parafii należy desygnować kilka osób religijnie zaangażowanych i skierować ich do centrum formacji laikatu jednego z ruchów kościelnych o wypracowanej duchowości. Ci uformowani liturgicznie i ascetycznie animatorzy podjęliby pracę z grupami formacyjnymi i wspólnotami odnowy życia, przyczyniając się do ożywienia religijnego całej wspólnoty lokalnej;

w trosce o liturgiczną formację wiernych zaleca się coroczne przeprowadzenie w każdej parafii "Tygodnia liturgicznego" podczas ostatniego tygodnia roku kościelnego. W ramach tych dni położyłoby się nacisk na wzorcowe sprawowanie Mszy św. i Liturgii Godzin oraz wygłoszenie katechez mistagogicznych na wyznaczone tematy.

W sprawowaniu liturgii kładzie się dziś nacisk na spełnianie przez wiernych posług liturgicznych. W oparciu o wypracowany przez Krajowe

---

²⁸ Por. S. Szczepaniec. *Formacja liturgiczna*. Cz. 1. Zasady teologiczne. Głos w dyskusji do II Polskiego Synodu Plenarnego. Kraków 1995 s. 5.

Duszpasterstwo Służby Liturgicznej program formacji dziecięcej służby liturgicznej należy prowadzić w każdej parafii grupę ministrantów, schole liturgiczną oraz zespół śpiewający (chór). Obok zespołów liturgicznych winno się zapewnić "*możliwość spełniania funkcji liturgicznych przez różne osoby*" dorosłe, które przeszły stosowną formację mistagogiczną odpowiednią dla podejmowanej przez nich posługi. Pierwszeństwo w pełnieniu konkretnych funkcji mają ci, którzy odkryli w nich swoje powołanie i podejmują je jako odpowiedź na wezwanie Boga z całym zaangażowaniem umysłu i serca²⁹ Tym też osobom należy udzielić kościelnej ordynacji wskazującej na służebny charakter spełnianej przez nich posługi dla dobra wspólnoty kościelnej. Te kobiety i mężczyźni ustanowieni na stałe jako ministrowie liturgiczni mogą podjąć posługę słowa (lektor, komentator, diakon), posługę światła i daru (akolita, osoby niosące dary do ołtarza lub zbierające datki), posługę śpiewu (kantory, psalterzysta, organista, schola, chór), posługę rozdzielającego Eucharystię (kobiety, siostry zakonne, mężczyźni), posługę nauczania i caritasu (katecheci, diakoni, animatorzy grup). Wszystkie te funkcje liturgiczne objawiają tajemnicę Kościoła, a zwłaszcza ukryte w nim charyzmaty i talenty, dane ludziom przez Boga jako znak Jego hojności i troski o wspólnotę. Spełniający te posługi wobec wspólnoty uczniów Pana mogą zajmować miejsca w bezpośredniej bliskości ołtarza.

5. Zakończenie

Liturgia chrześcijańska wyrosła z ducha radosnego spotkania przy jednym stole rodzinnym. Ducha liturgicznego świętowania, opartego na rodzinnej i przyjacielskiej atmosferze wspólnego przebywania, radowania się i wspierania się w zgromadzeniu braci i sióstr, winny umacniać wszystkie działania kultowe podejmowane dla budowania jedności z Chrystusem i braćmi. Duchowe formowanie uczniów Pana w misterium liturgii jest metodą wychowania integralnego i posiada nieporównywalnie wyższą skuteczność aniżeli nauczanie werbalne. Klimat jednak liturgicznej formacji domaga się aktywnego zaangażowania uczestników, ich świadectwa wiary i wypowiedzi także w symbolicznym i obrzędowym wymiarze świętych misterii. W sprawowaniu liturgii z dorosłymi, a zwłaszcza z udziałem dzieci i młodzieży, należy położyć nacisk na stosowne wprowadzenia do poszczególnych części celebracji, udział scholi liturgicznej lub zespołu śpiewaczego, spełnianie posług i właściwą oprawę muzyczną. Dobrze byłoby, aby zwłaszcza formy liturgii z udziałem młodzieży przygotowywali sami młodzi uczniowie Chrystusa. W nastrój zaś celebracji

---

²⁹ Por. S. Szczepaniec. *Formacja liturgiczna*. Propozycja tekstu do dokumentu końcowego o liturgii II Polskiego Synodu Plenarnego. Kraków 1995 s. 2-7.

społeczność dziecięca lub młodzieżowa może być wprowadzona przez stosowne teksty modlitewne, poezję religijną, odpowiednią muzykę, które obok wewnętrznego wyciszenia uczyłyby sposobu religijnej koncentracji i ducha medytacji.

Przy sprawowaniu świętych misterii należy zwracać uwagę na komunikatywność formuł modlitewnych, prostotę i podniosłość ceremonii, czytelność postaw, gestów i znaków liturgicznych (np. znaku pokoju) oraz wymowę procesji: wejścia, składanych darów i komunijnej. Wszystko to służy wytworzeniu poczucia braterstwa, duchowej jedności i żywego doświadczenia spotkania z Chrystusem i braćmi³⁰

Atmosferę religijnego zaangażowania winna wzmacniać homilia jako słowo życia. Z natury rzeczy podczas mszy z udziałem dzieci i młodzieży należy zrezygnować z czytania Listów pasterskich, jak postulowała to w 1926 r. Konferencja Episkopatu Polski, ograniczając się do podania głównego wątku tej kerygmy w ogłoszeniach duszpasterskich przy równoczesnym udostępnieniu tekstu Listu w parafialnej gazecie lub gablotce. W większych parafiach należy w niedziele i święta przywrócić odrębne Msze św. z udziałem dzieci i młodzieży, zaś msze w tygodniu łączyć z formacją grup młodzieżowych, duszpasterstwa oazowego lub ruchów eklezjalnych młodych chrześcijan.

Wskazaniem byłoby, aby duszpasterze w przygotowaniu wiernych do sakramentów zachowali metodę formacji mającą zastosowanie przy inicjacji chrześcijańskiej, wprowadzając wiernych w święte misteria stopniowo przy współpracy całej wspólnoty. Dla celów tej mistagogii należy opracować odrębne zalecenia duszpasterskie oraz stosowne materiały programowe na poszczególne celebracje. W tym typie formacji szczegółowej można się odwołać do doświadczeń formacyjnych znanych ruchów eklezjalnych i przygotowanych przez nie pomocy duszpasterskich, zapraszając samych przedstawicieli tych środowisk do włączenia się w dzieło mistagogii liturgicznej.

---

³⁰ Por. W. Głowa. *Znaki i symbole w liturgii*. Przemyśl 1995.